



Богдан
ТРИФУНОВИЋ

ПЕРЦЕПЦИЈЕ ФРОНТА ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 1914–1918.

УДК: „“

Наша страховања и наше наде.
Док су Руси напредовали у Галицији, сви смо пажљиво
тражили на карти свако место, које су помињало
у новинама. Полагало се на огромну снагу руску, на
милионе руских бораца. Веровали смо да ће се рат
свршити на источном фронту. Али кад се окрете
ратна срећа: кад се Руси стадоше повлачити,
губећи за дан оно што су за месец или три освојили,
почесмо трљати очи, и на разне начине
коментарисати велике и редовне губитке руске.¹

АПСТРАКТ: У овом раду се, кроз анализу перцепције „фронта“ и утисака које су вести са бојишта остављале на појединца, али и друштвену климу уопште, покушава разоткрити ефекат ратних дејстава на живот људи током Првог светског рата, нарочито у време окупације Србије од 1915. до 1918. године. Приказом дела сачуваних сведочанстава и мемоарских списа из тог периода везаних за вести које су стизале у Србију са фронта (као и из Србије до Срба у Аустро-Угарској), осветљени су нада и страхови становништва које је константно живело у условима недостатка поузданих и правовремених информација, што је створило стање напетог ишчекивања и својеврсну атмосферу сензационализма и фантастичних прича.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фронт, Први светски рат, Србија, становништво, мемоари, сведочанства.

Увод

Први светски рат представља један од најзначајнијих догађаја савремене историје, чије су последице обележиле читав 20. век, а у великој мери и данас утичу на међународну политику. До тада незабележене жртве, разарања и коришћења свих средстава у циљу вођења рата, оставиле су на генерације људи неизбрисиве трагове и дубоке духовне ожиљке. Први светски рат је, у технолошком и друштвеном смислу, први „тотални рат“ који се води

¹ Лука Лазаревић, *Белешке из окупираног Београда 1915–1918*, Београд, 1919, 129.

крајњим напрезањем свих друштвених слојева и коришћењем науке, технике и индустрије до, у то време, неслућених размера. Поред тога, Велики рат означава и прекретницу у војној историји, јер се у њему цивилно становништво уводи као значајан чинилац свих будућих ратних сукоба 20. века. Од тада ће бити незамисливо вођење већих сукоба без планираних губитака на страни цивила, без коришћења женске и дечје радне снаге у војној производњи и без праћења расположења јавног мњења о рату. Последице Великог рата су још за време трајања непријатељстава увеле нове термине у речник који су се односили на осећање жестине сукоба, карактер рата и његово злокобно завештање.²

Краљевина Србија ушла је у Први светски рат након два балканска рата 1912–1913. године, што се одразило како на њену војну способност, тако и на перцепцију самог рата међу становништвом. „Аустријски рат“, што је био општеприхваћени назив новог рата, следио је за „турским“ (Први балкански рат 1912) и „бугарским“ ратом (Други балкански рат 1913), и као такав, у очима народа представљао је логичну последицу српских политичких и територијалних претензија на Балкану, чији је највећи непријатељ била управо Аустроугарска монархија. Након успешне одбране државне територије у 1914. години и одбацивања две аустроугарске офанзиве (битке на Церу и Колубари), у јесен 1915. године здружена офанзива Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске поразила је српску војску и Србију увела у период трогодишње окупације, док је северно од Солуна отворен нови фронт у Европи.

Бројни радови посвећени су војном и политичком аспекту Првог светског рата на Балкану, што је условило да сагледавање рата и живота током рата из перспективе појединца буде релативно занемарено. Упрошћено речено, генерали, политичари и топови су у овом случају сасвим заклонили погледу истраживача свакодневни живот становништва у ратним условима, борбу за преживљавање, материјалну и духовну културу која је „окупира“ цивилно становништво балканских држава током више од четири године. Овај рад настоји да сагледа један сегмент свакодневног битисања цивилног становништва Србије од 1914. до 1918. године, где се кроз анализу перцепције „фронта“ и утисака које су вести са бојишта остављале на појединца, али и друштвену климу уопште, покушава јасније разоткрити ефекат ратних дејстава на живот људи. Такође, кроз анализу сачуваних сведочанстава и мемоарских списа из тог периода, везаних за вести које су стизале у Србију са фронтана (као и из Србије до Срба у Аустро-Угарској), приказани су нада и страхови становништва које је константно живело у условима недостатка поузданих и правовремених информација, што је створило стање напетог ишчекивања и својеврсну атмосферу сензационализма и фантастичних прича.

2 | Jay Winter, *Shell-shock and the Cultural History of the Great War*, *Journal of Contemporary History* 35.1 (2000): 7.

Балкански фронт у очима цивилног становништва 1914–1918.

Док су градови у Србији према граници са Аустро-Угарском током војних операција 1914/1915. године тешко страдали (Београд, Смедерево, Ваљево), а неки били и потпуно разрушени (попут Шапца), места у унутрашњости земље углавном су остала поштеђена. Градови попут Чачка, Ужица или Краљева представљали су позадинске базе за смештај штабова, муниције и болница, па је цивилно становништво близину рата осећало преко ужурбаности војних конвоја који су одлазили у правцу фронта, али и преко броја рањеника који су са фронтова долазили у војне болнице у позадини. Чачак представља добар пример положаја града у току ратних година (1914/1915). Осим рушења два моста преко реке 1915. године, град није доживео друга разарања. Највећу промену у животима становништва изазвало је приближавање фронта у току друге аустроугарске офанзиве 1914. године (Колубарска битка) када су, поред цивилне болнице (која је одмах на почетку рата претворена у војну болницу), као болничка одељења служиле многе грађевине у граду – новоизграђена касарна, зграда Гимназије, данашња Економска школа и све веће кафане.³ Након заузимања града од стране аустроугарске војске у новембру 1915. године и успостављања окупационе власти, грађани Чачка наставили су да на посредан начин доживљавају присуство фронтовских окршаја у својој близини. Неки од очигледних „споменика“ драстично промењених прилика била су и нова гробља у граду. Окупациона војска у Чачку своје мртве припаднике сахрањивала је на гробљу насупрот градске болнице, на простору данашње касарне. Ту су сахрањивани сви војници који су погинули у чачанском крају или који су умрли у болници. Гробље је било доста велико и лепо уређено, са великим централним спомеником и натписом „Es starb ein jeder für sein Vaterland“ (Умро је сваки за своју отаџбину). Споменик је био на доминантном месту, израђен од белог мермера и могао се видети из града. Појединачни војнички гробови били су обележавани дрвеним крстовима са именима сахрањених војника. На аустроугарском гробљу био је и део српског војничког гробља, формираног сахрањивањем српских војника који су умрли у болници. Српско војничко гробље налазило се у посебном делу градског гробља, формираног са избијањем балканских ратова 1912. године.⁴

Код неборбеног дела становништва Србије фронт на Балкану задржао је током читавог периода рата одређену ноту привлачности и романтичне илузије о јуначким подвизима који се могу остварити у борби против непријатеља. Та слика је до окупације Србије у јесен 1915. године непрестано обнављана

3 | *Чачанске новине*, година III, број 114, Чачак, 10. октобар 2006, 23.

4 | Теодосије Вукосављевић, *Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку*, у: Зборник радова Народног музеја VI, Чачак, 1975, 233.

у дневној штампи која је објављивана у Србији, веома слично новинским насловима и текстовима у осталим зараћеним државама. Као илустрација може да послужи дневни лист „Политика“, тј. њена издања са почетка рата (август 1914), односно из септембра 1915, када је престао да излази током наредне три године. У броју 3.784 од 14. августа (1. по јулијанском календару) 1914. године „Политика“ на првој страни доноси текст под насловом „Са нашег бојишта“, док у броју 4.146 од 11/24. септембра 1915, пред саму офанзиву Централних сила и окупацију земље, идентичан наслов стоји на првој страни, само овај пут у множини: „Са наших бојишта“. Оно што привлачи пажњу међу приказаним вестима јесте то да поред вести о бугарској мобилизацији, што је практично била најавна бугарског уласка у рат, новине не пропуштају да нагласе да „у Нишу су ведро расположени“ (тадашње седиште српске владе, практично на удару очекиване бугарске офанзиве).⁵ „Лепа слика“ фронта одржавала се код српског становништва и под окупацијом. Убрзо се након поделе територије Србије од стране Аустро-Угарске и Бугарске и образовања Војног-генералног-губернмана (Militärgeneralgouvernement) у аустроугарском делу Србије почетком 1916. године, приступило уређењу појединачних области свакодневног живота. Новоуспостављена аустроугарска власт, између осталог, обраћала је пажњу на формирање школског система (под својом контролом) који ће заменити дотадашњи српски просветни систем. Уџбеници и наставни кадар требало је да долазе искључиво са територије Аустро-Угарске. Савремена српска историографија је закључила да су због потреба на главним фронтима за службу у Србији под окупацијом већином узимани људи ограничених војних способности (војници другог и трећег позива, старији регрути и слично).⁶ Тадашње становништво заједљиво је приметило да учитељи који долазе да уче српску децу на неразумљивом језику и латиничним писмом сви одреда припадају резервним подофицирима аустроугарске војске који су неспособни за фронт.⁷ У овом случају, јасно се огледа порука садржана у исказаном ставу: само људи који су способни за борбу и фронтвске дужности завређују пажњу и имају друштвено прихватљиве људске вредности. Ако покушамо да сагледамо изречену оцену из шире историјске перспективе, проналазимо сродан исказ и данас, који се још увек може чути (додуше све ређе) у свакодневном разговору становништа Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине – онај ко није за војску (за пушку) није ни за женидбу (тј. жену).

Да позитивна слика фронта није била изолован пример у размишљањима људи или у текстовима дневних новина које су ионако морале да преносе званичне ставове владе, показују и сачувана српска ратна писма. Владислав

5 | *Политика*, бр. 3784, 1. 8. 1914, Београд, 1; бр. 4146, 11. 9. 1915, 1. (<http://www.digital.nbs.bg.ac.yu/scc/novine.php>)

6 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд, 1987, 44.

7 | Љубодраг Поповић, *Школство у окупационој Србији од 1916. до 1918. године*, у: Зборник радова Народног музеја XVIII, Чачак, 1989, 296.

Пандуровић је након Првог светског рата сабрао у публикацији „Српска писма из светског рата 1914–1918“ интересантне личне исповести људи, до којих је могао доћи као особа запослена у аустроугарској цензури за писма на српском језику ратних заробљеника и интернираних лица.⁸ Док се већина писама бави тражењем информација о ближњима, стањем код куће и у земљи (с обзиром да је та преписка ишла са војницима на Солунском фронту, односно са српским ратним заробљеницима у логорима Аустро-Угарске, као и избеглицама широм света), повремено се могу пронаћи и краће рефлексije и размишљања појединаца о својој судбини, која се неминовно везују за ратни ангажман. У ретким случајевима се у писмима указује на ратне страхоте које су фронтови Првог светског рата доносили (јер је цензура забрањивала директну преписку о таквим темама), али је зато било и оних који су се са сетом присећали фронта. Тако један српски заробљеник у Болдогасоњу (Мађарска) пише брату 24. јуна 1915. и правда се због тога што се није до тада јављао, јер „сматрах за понижење и срамоту где се налазим, али шта да радим кад ме војничка срећа и судба донела... Поздрави наше храбре коњанике, витезове миле отаџбине.“⁹ Из истог заробљеничког логора кући пише М. С. 15. јула 1915. године:

Драги куме Марко, ви мени пишете како моји другови долазе на одсуство и по селу се проводе. Али, драги куме, зна се који може у ропство пасти: који се смрти не боји и који оће бити први на сваком јуришу; а они, који беже као стрине, и одступају без наредбе, то су Бранковићи, који би и Србију продали. Доста смо се мука намучили, трпели гладни и жедни, и свакојаким мука поднели, али опет то није за нас, него за борце јунаке који се славно и храбро боре против нашег непријатеља.¹⁰

Помињање Бранковића у овом писму односи се на Вука Бранковића који у народној традицији представља симбол издајника због наводне издаје у бици против османских Турака на Косову пољу 1389. године. Историографија је доказала да је та издаја у ствари плод политичког интереса и усменог народног предања¹¹, али још увек се користи у говору као метафора за сваку издају и окретања леђа. У овом случају аутор писма прави аналогију између издаје Вука Бранковића 1389. године и лагодног живота оних српских војника који нису допали заробљеништва, односно које смрт није дограбила, јер на фронту нису поступали као јунаци који презиру смрт. Мит Косовске битке садржи и другу кључну фигуру, лик кнеза Лазара, антипода Вука Бранковића. Кнез Лазар је погинуо у бици, док је народно предање просту погибију на бојном пољу

8 | *Српска писма из светског рата 1914–1918*, сакупио др Владислав Пандуровић, Осијек, 1923.

9 | Исто, 51.

10 | Исто, 52.

11 | Момчило Спремић, *Треба ли рехабилитовати највећег издајника? Вук није био Бранковић*, Српско наслеђе – Историјске свеске 11 (1998) (<http://www.srpsko-nasledje.co.yu/sr-c/1998/11/article-5.html>).

претворило у мученички избор између „земаљског и небеског царства“. У писму се јасно осећа, иако неисказана, жеља аутора да своје тренутне заробљеничке муке поистовети са Лазаревим „мучеништвом“, као свесно одрицање од тренутних личних задовољстава ради виших, општих циљева.¹² Слични мотиви провлаче се и у писму једног утамниченог српског капетана, где се фронт и јуначка погибија у борби несумњиво глорификују насупрот заробљавању.

Све сам могао да мислим, да ћу доживети, али да будем заробљен, и то у овако дугом рату, то никада ми није падало на ум, могу само толико да кажем, да веома, веома завидим онима, који су погинули, те су бар завршили са мукама овога света.¹³

Пандуровић је у овој књизи анализирао и почетно одушевљење заробљених српских војника и официра што су заробљавањем избегли веома изгледну смрт која је свакодневно претила на фронту (странице 48 и 49). То је веома очигледно код војника који су најрадије описивали храну, логорске услове и познанике из родног места с којима су били затворени. Међутим, код официра преовладава потиштен тон и велико незадовољство због заробљавања. Како је време одмицало, кроз писма се може пратити криза која је јачала суочавањем тих људи са ситуацијом у којој су се обрели и идеализовање мирнодопских времена, али и доба док су на непријатеља гледали из рова. Многобројни су наративни извори који говоре о мукама и тешкоћама кроз које су српски заробљеници пролазили током рата, о условима у логорима, болестима, глади и сталном присуству смрти, што је све заједно доприносило промени расположења. Ипак, једно од објављених писама, упућено из Србије јула 1915, од стране породице заробљеног војника, на суров и недвосмислен начин говори о тадашњој представи, макар једног дела становништва Србије, о заробљеницима, тј. о очекиваној војничкој части и исказаном јунаштву које се морало показати у борби против непријатеља.

Вељко! Јавио си се оцу, али ти он као кукавици неће ништа одговорити, нити оће што да чује о теби, проклиње те и каже, да ти се као таквом несрећа целог света сручи на главу. Проклиње чак и нашу децу и жели им смрт, велећи: не треба ми пород једног кукавице и плашљивца, који ми је нанео највећи бол и срамоту.

12 | Занимљиво је и да је Српска православна црква након рата потенцирала ово изједначавање тешкоћа и губитака који је српски народ претрпео у Првом светском рату са „Лазаревим приволењем царству небесном“ (Епископ жички Николај, *Упутство свештеницима и свештеномонасима жичке епархије*, Преглед свештенства жичке епархије, год. 1, бр. 4, Чачак, новембар 1919, 99). Штавише, свештенство жичке епархије је у „верском тумачењу српске историје нарочито с погледом на најновији преокрет у судбини народној“ [мисли се на Први светски рат и стварање Краљевства СХС – Б. Т.] упућено да победу у рату над Аустроугарима и њиховим савезницима (од 1912. до 1919. године) и стечену слободу објашњава као, пре свега, „Дар Божији“ (Епископ жички Николај, *Упутство свештеницима...*, 100).

13 | *Српска писма...*, 57.

И ја ти, Вељко, не мислим боље. Свака се жена поноси својим мужем, хвалећи се њиховим јунаштвом, а ти, ти осрамоти и мене и нашу кућу, тако да нас сваки са презрењем гледа. Послала сам ти паре да купиш отрова за њих, како те не би никад више твоје село видело. То ти је поздрав од Станојке.¹⁴

Сагледавањем и оваквих очекивања пред којима су војници у борби били суочени, можемо закључити да је у Србији током Првог светског рата и даље важила одређена друштвена норма наслеђена из времена борби за ослобођење од османске власти, када је безмало сваки способан мушкарац сматран ратником и чије је присуство у борби било обавезно. Пренесено у околности 20. века, односно у време Првог светског рата, присуство војника на фронту значило је одређено признање и валоризовање његове улоге у друштву у складу са статусом мушкараца у Србији почетком 20. века. Потврду за ово можемо пронаћи и у књижевним делима која се односе на Први светски рат у Србији или су инспирисана њиме. Драгиша Васић (1885–1945) и Исидора Секулић (1887–1958) прошли су кроз рат на два потпуно различита начина: Драгиша Васић је био резервни официр и учесник свих ратова од 1912. до 1918, док је Исидора Секулић рат провела под аустроугарском окупацијом. Обоје су кроз своја дела дали властита виђења тог времена. Васић неумољиво слика период ратова 1912–1918, у највећој мери инспирисан личним ратним искуствима.¹⁵ Код њега постоји одређена „неумитност“ историје када говори о избијању рата и одласку у борбу. Став о неумитности активног учешћа, одговорности и потребе за жртвовањем произилазе из Васићеве прозе и продукт су његовог порекла и везе са традиционалним вредностима патријархалног друштва, чиме се разликује од неких других модерниста своје епохе (Црњанског и Растка Петровића), који рат сликају с израженим дефетистичким набојем проживљеног искуства.¹⁶ Код Васића се слика фронта у раним приповеткама, пре свега оним објављеним у „Политици“ 1914, под утиском националне еуфорије након победа у Балканским ратовима, уклапа у тадашњу општу представу о величанствености ратовања за отаџбину: „... ми се дижемо једновремено и поновним, малочашњим, леденим и страшним маршем смрти, са ножевима који сијају, јуримо напред и предузимамо јуриш још незапамћен, нигде забележен од високих команданата и војсковођа,

14 Исто, 33.

15 „Рат – тај незаобилазни фон свих Васићевих раних прича – открива трагични парадокс модерне цивилизације.“ Цитирано према: Михајло Пантић, *Приповетке Драгише Васића: човек прича после рата*, у: Живот и дело Драгише Васића. Зборник радова са научног скупа одржаног у Горњем Милановцу 26. и 27. септембра 2005. године поводом 120. годишњице рођења и 60. годишњице смрти Драгише Васића, Горњи Милановац, 2008, 215.

16 Мило Ломпар, *Традиционални модернизам Драгише Васића*, у: Живот и дело Драгише Васића. Зборник радова са научног скупа одржаног у Горњем Милановцу 26. и 27. септембра 2005. године поводом 120. годишњице рођења и 60. годишњице смрти Драгише Васића, Горњи Милановац, 2008, 227–228.

никад замишљен у најживљој машти војничкој...¹⁷ Иако у поратном роману „Црвене магле“ критикује чињеницу да у рат иду „једни исти“, док „једни исти се не одужују“, што одговара његовој великој критици српске војне организације у делима написаним након рата¹⁸, одлазак на фронт се посматра као неизбежна судбина мушкарца у Србији, где тешко одвајање од породице и мирног живота зарад неизвесне сутрашњице иде руку под руку са величанственошћу жртве која се мора дати за отаџбину.¹⁹ Док на једном месту у роману осликава свакодневицу одмора након битке, Васић нас уводи у жучну дискусију двојице артиљеријских резервних официра, од којих је један тражио да са фронта буде пребачен у позадину.

– Реци ми истину јасно и без околишења: јеси ли заиста тражио попуњујући део, јеси ли молио за позадину, покорно молио за позадину?

– Истина је, јесам.

– Не стидиш се?

– Не.

– Је л` ти познато да се батерија последњих дана отворено подсмева твоме кукавичлуку?²⁰

С друге стране, Исидора Секулић говори језиком цивила, обичних људи који су рат преживели гледајући како војске марширају и стрепећи за вести са фронта.²¹ Трогодишњу аустроугарску окупацију она приказује као стање „под црном звездом“, док су вести о пробоју Солунског фронта у септембру 1918. године биле рађање „једног новог сунца на југу“²², што је јасан одраз наде коју је становништво видело на том удаљеном фронту.

Људска свакодневица током Првог светског рата представљала је изобличење свих вредности и устаљених друштвених норми које су владале пре августа 1914. године. Промена је била коренита и осећала се у свим порам друштва, па ни деца нису била имуна на такве утицаје. Дечје игре са дрвеним пушкама сматране су током окупације у Србији за „забрањене игре“ на које су окупаторски војници гледали са подозрењем и које су деци и родитељима

17 Драгиша Васић, *Пуковска застава*. Цитирано према: Радивоје Бојовић, *Књижевник Драгиша Васић сабљом и пером*, у: Живот и дело Драгише Васића. Зборник радова са научног скупа одржаног у Горњем Милановцу 26. и 27. септембра 2005. године поводом 120. годишњице рођења и 60. годишњице смрти Драгише Васића, Горњи Милановац, 2008, 63.

18 Миле Бјелајац, *Драгиша Васић у Албанији 1920. године*, у: Живот и дело Драгише Васића. Зборник радова са научног скупа одржаног у Горњем Милановцу 26. и 27. септембра 2005. године поводом 120. годишњице рођења и 60. годишњице смрти Драгише Васића, Горњи Милановац, 2008, 93.

19 Драгиша Васић, *Црвене магле*, Београд, 1922, 10.

20 Исто, 19.

21 Исидора Секулић, *Записи*, Београд, 1941.

22 Исто, 49.

могле да причине знатне невоље и казне.²³ И време није више било исто, о чему сведочи Ерик Хобсбаум који је запамтио да су његови родитељи после 1918. године све догађаје хронолошки делили на период пре и после рата, тј. на „мир“ (пре 1914) и после њега (све остало).²⁴ Човек са почетка 20. века већ је био навикнут на читање дневне штампе и вести са другог краја света који су му употпуњавали свакодневицу. Избијањем Првог светског рата дневна штампа у Србији наставила је да излази, додуше у отежаним условима и са вестима великим делом пласираних из војних извора. Потпуно је разумљиво да је људска знатижеља због тога тражила задовољење на другој страни, па је дошло до бујања препричавања разних вести и прича које су се сливале на местима где су се окупљали људи, што је у случају Србије углавном било у кафанама и гостионицама.²⁵

Кафана, као што сам поменуо, није било, па се нисмо имали где састајати. Шетања по улицама такође није било, јер је постојала забрана, да се више од троје лица заједно не смеју на улицама виђати. Свак је обично седео код куће.

Новости са разних бојишта, разуме се поузданих, апсолутно није било, услед чега су се махом проносиле лажне, најфантастичније вести.²⁶

Штура обавештења војске о ситуацији на фронтима у својим крајњим верзијама, у разговору међу људима на улици или у кафани, добијала су елементе невероватних прича. Томе су нарочито погодивале вести које су се тичале стања на другим фронтима у Европи (због непознавања географије већине дискутаната), попут вести које су пренеле новине да је руска коњица, под заповедништвом генерала Рененкамфа, у своје налету на мађарску равницу, заузела град Мармарош – Сигет:

– Е, богме кад су Руси ономад заузели Мармарош Сигет, онда су они данас зацело у Пешти, јер између та два места растојање није веће од 70 километара.

– Којешта, приметио је његов говор пензионисани војни капетан г. Јевта и очевидно хтео доказати како је мишљење газда Мишино неоправдано. Но овај му не даде продужити говор већ плану и срдито продужи.

– Зашто: којешта? Кад ја нешто кажем, господине мој, то мора бити тачно. Својим ушима ја сам ноћас сву драгу ноћ слушао топовску грмљавину. А знате ли откуда је то? Отуда. Јест, господине мој, позната је ствар да вода спроводи

23 | Милан Ђоковић, *Деца под окупацијом 1915–1918*, у: Београд у сећањима 1900–1918, Београд, 1977, 216.

24 | Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Београд, 2002, 24.

25 | Након окупације Србије у јесен 1915. године већина кафана и гостионица у земљи престала је са радом неколико месеци, што је остало забележено у мемоарима мушкараца навиклих на свакодневно састајање и разговор са суграђанима. [прим. Б. Т.]

26 | Божо К. Маршићанин, *Успомене из збег*, Београд, 1919, 166.

звук далеко, дакле, тај звук долази отуда до Дунава, а после Дунавом и Моравом до нас. Па онда, господине мој, ви, по свој прилици не познајете руску војску а ја је познајем добро. Руски козаци – то су змајеви, а тај њихов Ђенерал Рененкамф, то је... то је, тако да се изразим једна хала. Дакако...²⁷

Перцепције фронта: фронт као нада и страх

Западни фронт је, у својој суштини, био одређен најмање једну деценију пре избијања Првог светског рата (потписивањем билатералног уговора Велике Британије и Француске 1904. године, тзв. Срдачне Антанте), док је на Источном фронту Русија планирала рат који ће самостално водити против Немачке, са координисаним нападом Француске на Немачку са запада. Међународни уговори који су се односили на силе Антанте нису пружали много утехе Краљевини Србији која је у сукоб ушла са вероватним изгледом да ће Русија Аустро-Угарској објавити рат након формалне објаве прекида односа и почетка непријатељства између Беча и Београда. Србија је читав рат практично провела са очима упртим ка Савезницима, јер мала и неразвијена балканска држава није могла да издржи захтеве који је наметао тотални рат. Осећај изолованости био је општеприсутан – од владе и генералштаба на врху, до разговора цивила на улици. Када је постало јасно да Руси не могу да пробију фронт у Галицији и да се „спусте“ у Панонску низију, велики значај у мислима људи из Србије добила је идеја о помоћи Савезника (Француза и Енглеза) из правца Солуна. Највећи део 1915. године протекао је у ишчекивању такве интервенције, па је потпуно разумљиво да је вест о искрцавању и борбама на Галипољу против Турака дочекана у Србији као пропаст свих нада да ће помоћ са југа ускоро стићи. И пре тога одређена представа фронта стварана је у свести становништва као вид психолошког одушка изложености последицама ратних траума. Добре вести са фронта позитивно су утицале на расположење народа према рату и његовом коначном исходу, при чему је било уобичајено да сваки саговорник дода нешто изворној весту, у општем одушевљењу изазваном победом своје или савезничке војске. Окупација земље у јесен 1915. године, иако катастрофална по државу и друштво Србије, зачудо није успела да сломи веру домаћег становништва у помоћ Савезника и фронт који ће се формирати на југу. И након доласка освајачких трупа локално становништво је и даље говорило на начин који је потпуно одударало од реалне ситуације. За илустрацију тадашњег стања послужиће мемоари једног од судеоника тог времена.²⁸ Врњачка Бања заузета је од стране аустроугарске војске 10. новембра 1915. године, када је целокупна српска војска била у повлачењу на Косово и Метохију, а закаснили експедициони корпус из Солуна већ ефективно био заустављен. Али, приче о успесима Савезника на свим

27 Исто, 52.

28 Јован Миодраговић, *Трагични дани Србије. Белешке из злогласне трогодишње владавине Аустроугарске у Србији 1915–1918*, Београд, 1921, 46.

фронтовима нису јењавале наредних месец дана (упадљиво је да су ту изостале било какве приче о успесима српске војске – услед великог броја заробљених српских војника који су пролазили кроз варош, реалност у којој се налазила српска војска није се могла игнорисати). Народ у Бањи, нарочито жене, причао је 12. новембра 1915. са пуном вером о томе да су Руси ушли у Софију, Енглези у Цариград, док су Французи повратили целу Белгију и заузели Параћин у Србији, од кога су они у том тренутку били више стотина километара удаљени. Приче о паду Цариграда настављају се и 15. новембра 1915, док су се проносили гласови да су Руси још 5. новембра „били у Соко Бањи“ (у том тренутку руска војска била је преко 1.000 километара далеко од овог насеља).²⁹ Нова вест прострујала је 19. новембра 1915. године – Французи су заузели Скопље и ускоро се очекују у Нишу. Два дана касније проноси се глас да су стигле савезничке трупе у помоћ и да Аустријанци морају одступити. Наде у савезничку помоћ код народа у Врњачкој Бањи биле су највеће 22. новембра 1915, када се причало о Русима пред Софијом, док је њихов други крак преко Румуније стигао до Неготина, да су Бугари напустили Ниш, да је Скопље у рукама савезника, да су „Талијани доспели до половине Босне и да прете да одсеку Аустријанцима одступницу из Србије, те ови најдаље за десетак дана да морају да иду“.³⁰ Наравно, све ове вести нису имале никакве везе са реалношћу.

Јасна запажања о томе што је видео у Србији новембра 1915. године оставио је и аустроугарски официр и путописац под псеудонимом Рода Рода (право име било му је Alexander/Sándor Friedrich Ladislaus Rosenfeld, 1872–1945).³¹ Једно од највећих изненађења, па и запрепашћења припадника царско-краљевске војске било је у непознавању ситуације на фронтовима од стране локалног становништва, јер у тренутку када су српске снаге напуштале територију родне земље цивили у Србији говорили о томе да „Руси марширају преко Марне на Софију; Краљево (суседни град, из кога управо долазим) у српским је рукама. Београд, међутим, у руским. [...] Да су Бугари заузели Ниш, Лесковац, Врање, Скопље, Ђилане, Качаник, а ми Крушевац – укратко да Миланова Србија подоста припада савезницима, а пола Македоније, поред осталог, Бугарима – о томе грађани овде немају нимало појма“. На крају је отрехњујуће закључио да ова „еуфорија са савезницима“ неће трајати дуго.³²

Остали наративни извори за тај период преносе у великој мери идентична запажања о ситуацији у Србији непосредно након слома војске, са директном поруком о очекивањима и надама становништва у помоћ споља:³³

Савезничка је помоћ слаба, и закаснила је. Ми смо стрепели, и ипак смо се надали и веровали у помоћ. На свим станицама народ је од јутра до мрака

29 Исто, 48–50.

30 Исто, 52–53.

31 Рода Рода, *Из дневника о Чачку*, у: Чачак у прошлости: студије и путописи (приредио Родољуб Петровић), Чачак, 1995, 187–195.

32 Исто, 191.

33 Milostislav Bartulica, *Raspeće Srbije*, Zagreb, 1920.

ишчекивао спасиоце. Неке прве групе француских официра налазе се у Нишу. Вести су биле јасне, да је први транспорт за северни фронт упућен. Тада су се окитиле све куће, дигнути су славолуци; није то било весеље, то је било само надање. То је био само израз наде, која се није никада изгубила.³⁴

Лоше вести једнаком брзином су се шириле земљом. Перцепција фронта као наде у спасење земље, али и као сопственог избављења из ужаса пораза, ропства или заробљавања (што је био изражени страх већине одраслих мушкараца у Србији који су окупацију дочекали код својих кућа), била је непрестано надјачавана другом врстом поимања фронта: као појма који је истовремено и плашио и опомињао. Тај страх увек претходи нади која се јавља након победе, као што је било у обе аустроугарске офанзиве 1914. године. Када се средином новембра 1914. године српска војска повукла из неуспешне авантуре у Босни, јавност у Србији је путем званичних саопштења убеђивана да се то чини ради бољих стратешких позиција за дочек непријатеља.³⁵ Када је та иста војска убрзо напустила и положаје на територији Србије (под притиском друге аустроугарске офанзиве генерала Поћорека), који су претходно проглашени „стратешким“, народ је себе храбрио да је померање фронтоске линије било због још бољих нових одбрамбених линија у унутрашњости. Међутим, аустроугарска војска убрзо је преузела и ове позиције и ушла у Ваљево. „Тада овлада забринутост код свију. Поче се губити вера у довољну снагу наше војске за отпор непријатељу. `Концентрација војске у позадини` показа се као фраза за обманљивање народа.“³⁶

Да ли је све ово било тачно или није – није се могло знати, но под утицајем осталих неповољних вести са бојишта, веровало се, услед чега је у вароши уопште, а међу нама избеглицама напосе, страх постајао све већи. И од тада наступише суморни дани, дани сваковрсних слутњи и нагађања, прави критични тешки дани. А да би били још тежи и несноснији, почеше кроз варошицу пролазити каравани избеглица из округа: подринског, ваљевског и ужичког, распростирући у пролазу гласове, од којих се човеку ледила крв у жилама.³⁷

Српска влада се током рата држала правила да лоше вести са фронта и из спољне политике неповољно утичу на борбену способност државе, па су зато сви медији контролисани, а новости цензурисане. Уосталом, слична пракса вршена је у свим зараћеним државама.³⁸ Ограниченост приступа поузданим

34 Исто, 46.

35 Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 104.

36 Исто, 105.

37 Исто, 107.

38 123HelpMe.com. "Social, Political and Economic Effects of WWI." 05 Dec 2007 <<http://www.123HelpMe.com/view.asp?id=23655>>; live-wirez.gu.edu.au. McCullum, Kerry, and Peter Putnis. "Press censorship and propaganda in World War I Australia: co-operation and conflict in press-government relations." 29 Nov 2007 <<http://live-wirez.gu.edu.au/jea.papers/McCallum%20and%20Putnis.doc>>

вестима о дешавањима на фронту 1914. године није имала дубље последице по цивилно становништво Србије, услед победа које су остварене у августу и децембру исте године. Међутим, сасвим другачије су последице прикривања стварне ситуације на бојишту током здружене офанзиве Централних сила на Србију октобра 1915. године. Релативно лагодна атмосфера која је у Србији владала током првих девет месеци 1915, услед одсуства борби, утицала је да народ са нестрпљењем очекује вести са других фронтова, верујући да Аустро-Угарска нема више снаге за напад.³⁹ Не само да народ до последњег часа није знао чему да се нада и шта да очекује, већ је то за многе било судбоносно у животу. Мемоарски списи (јер овакве информације не завршавају у званичној преписци) казују да становништво у Нишу октобра 1915. данима није знало да су Бугари заузели Скопље 19. октобра, иако су скоро сви чекали приближавање офанзиве са севера како би у последњем тренутку утекли на југ баш према Скопљу.⁴⁰ Ипак, постојао је један основни показатељ о ситуацији на бојиштима и озбиљности ствари: то је било понашање, односно кретање владиних чиновника, али само оних који су уживали владину наклоност, јер је влада одлучила да као најстрожију тајну чува стање на фронту и кретање непријатељске војске, али и своје сопствено, како не би дошло до угрожавања „државног интереса“.⁴¹ Није остало непримећено да су, пре очувања државног интереса, и председник владе Пашић и сви министри склонили на сигурно, према Солуну, покретну имовину и чланове породице.⁴² Долазак непријатеља у Србију и успостављање окупације над покороном територијом суочило је цивилно становништво са присуством рата и фронта у њиховој непосредној околини – у местима живљења, пред домовима и породицама. Многи градови у унутрашњости доживели су прве озбиљније манифестације рата и суочавања с близином фронта неборачког становништва, кроз пљачкање имовине и рушење кућа од стране војске која је, као и све војске, била вођена прастарим правом победника.⁴³

Када је, потпуно (не)очекивано, српски фронт према Бугарској пропао за десетак дана, једини правац за повлачење или бежање био је према југу, долином Западне Мораве и Ибра. Либерални берлински лист *Vossische Zeitung* преносио је 20. новембра 1915. године да је становништво са севера Србије бежало све до Западне Мораве, да ту „опет падну у руке непријатељу“.⁴⁴ У једном тренутку Краљево је представљало стециште Владе и Врховне команде, као и небројеног броја избеглица, војника и заробљеника. Након тога уследило је мучно повлачење током зиме 1915/1916. године преко Рашке, Косова и Метохије, Албаније и Црне Горе, које је коштало више стотина хиљада живота. Занимљиво је да

39 | Стеван Максимовић, *Успомене из окупације*, Београд, 1919, 19.

40 | Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 139.

41 | Стеван Максимовић, *н. д.*, 29.

42 | Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 139.

43 | Стеван Максимовић, *н. д.*, 46–47.

44 | *Наше патње и наше борбе*, Женева, 1917, стр. IV.

становништво Србије под окупацијом скоро ништа није знало о овој трагичној епопеји⁴⁵ која се окончала пребацивањем остатака српске војске преко мора, док је нови фронт северно од Солуна био само нејасна назнака, слична маси осталих које су преовладале првих месеци окупације.

Новина такође није било, сем што смо, ретко кад, од аустроугарских војника добијали по који број `Pester Lloyd` и `Neue Freie Presse`, у којима такође није било ничега другог сем самохвалисања. Без престанка само су хвалили своје успехе у Србији, а са осталих фронтава обично је стављано: `ништа ново`. Живели смо, тако рећи, као у хапсани.⁴⁶

Основни извор информација цивилног становништва Србије о Солунском фронту и тамошњој ситуацији била су аустроугарска гласила (нарочито Pester Lloyd) и сама окупациона војска у Србији.⁴⁷ „Новине стварају штимунг и добро расположење код своје публике. Побеђује се у новинама на све стране. Папир трпи.“⁴⁸ Тек негде крајем пролећа 1916. године кроз народ се почео проносити глас да се српска војска негде далеко на југу поново укључује у борбе, што је подгрејало наде за скоро ослобођење.⁴⁹ Изостајање очекиване победе на јужном фронту, нарочито након заустављања офанзиве савезника у јесен 1916. године у Македонији, опет је поразно деловало на јавно мњење у Србији. Пре тога је силне наде међу Србима покренуо улазак Румуније у рат на страни Антанте крајем августа 1916. године. У Србији се славило на вести да је Румунија са својих 500.000 војника напала Аустро-Угарску, а по градовима Србије жене су скинуле црнину и тамну одећу које су носиле већи део рата и са шареним сунцобранима ишетале на улице да покажу свој пркос и расположење. Народ у Србији је рачунао да ће руска војска, након предаха после офанзиве Брусилова у лето 1916, сићи са „Карпата у маџарску раван и састати се са румунском код Буда-Пеште“.⁵⁰ Веселило се тајно, јер је јавно весеље водило у интернацију по логорима Мађарске, као што је случај Павла Милошевића, сељака из Чачка⁵¹, и више десетина хиљада интернираних Срба након румунске објаве рата, али брз пораз румунске војске до краја јесени 1916. године уништио је свеже наде, заједно са учвршћивањем фронта у Македонији.

Занимљиво је да један посебан фронт у самој Србији, Топлички устанак, настао избијањем побуне цивилног становништва на бугарској окупационој зони Србије у марту 1917. године, није успео да током рата оживи духове

45 | Заробљени српски војници проносили су гласине „како се српска војска сва предала, како је Србија тотално пропала, како је српски Краљ са владом побегао у Италију итд.“ (Маршићанин, 167).

46 | Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 166–167.

47 | Исто, 206–207.

48 | Душан Н. Обрадовић, *Србија и аустројски Словени у светском рату 1914–1918*, Нови Сад, 1928, 81.

49 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд, 1987, 66.

50 | Лука Лазаревић, *н. д.*, 47.

становништва Србије, као што су то чиниле посредне вести о поразима војски Централних сила на европским бојиштима. Окупаторске војске успеле су да силом брзо скрше иницијативу слабо организованих устаника, док је окупациони апарат успешно спречавао продор вести о овом догађају: режим Војног-генералног-гувернмана у Београду тек је у априлу проговорио о Топличком устанку, када је већ све било готово.⁵² Много значајнији одјек у јесен 1917. године био је катастрофални пораз Италијана на Сочи (Капорето, октобар 1917), односно вести о револуцији у Русији и могућем изласку Москве из рата. Савременици су те догађаје означили као катастрофу за Антанту (и њих саме), верујући да то убија и последњу наду у повољан исход рата.⁵³

Ипак, рат се окончао повољно са становишта надања и страховања у Србији, додуше брже него што је ико 1918. године могао да очекује.

При самоме крају септембра [1918] почеле су се проносити вести о борбама на Солунском и Албанском фронту. Најпре су говорило о великим успесима Споразумних Сила на томе фронту, за тим и о томе, како Бугари неће више да ратују, 1-ог Октобра, пак, „Pester Lloyd“ донео је опширно вести о томе, да се Бугарска збиља обратила Споразумним Силама за сепаратни мир, а „Pesti Hirlap“ потврдио је да је примирје између Бугарске и поменутих Сила већ утврђено.⁵⁴

Цивилно становништво под бугарском окупацијом у другој половини септембра приметило је узнемиреност код Бугара. Првобитно се веровало да је то због успешне офанзиве маршала Фоша на западном фронту. О некој офанзиви на југу само се начуло, али се није веровало у веродостојност те вести. Прве вести о успешном пробоју Солунског фронта прочитане су управо у бугарским новинама, али и даље није било јасно шта се дешава.⁵⁵ Након што је Бугарска затражила примирје 29. септембра 1918. године, ствари су се на Балкану брзо одвијале у корист Антанте. Стање међу аустроугарским официрима и војницима најбоље описује догађај од 16. октобра 1918. године у Трстенику, када су се официри толико напили од одушевљења због лажне вести да је на свим фронтовима закључено примирје, да су се „по земљи котрљали“.⁵⁶ Становништво Србије је на још један начин осетило приближавање фронта са југа, коме су се надали пуне три године. Како су се шириле вести да су Срби близу, појачавала се најбезобзирнија пљачка цивила од стране аустроугарске војске, од свих структура и за најразличитије интересе. Сазнање да је ослобођење близу појачало је код сељака, трговаца, занатлија и грађана отпор ка плаћањима

51 | Архив Србије, Фонд ВГГ, XVII/134, N. 34850, 27. новембар 1917.

52 | Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 237.

53 | Исто, 265.

54 | Исто, 295.

55 | Стеван Максимовић, *н. д.*, 104.

56 | Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 296.

и давањима за окупациони систем, на шта је сам систем реаговао општим грабежом на силу свих добара и њихово изношење из земље.⁵⁷

Закључак

Слика и перцепција фронта у Првом светском рату међу српским цивилним становништвом, војницима и заробљеницима одговара традиционалној представи ратничке културе Балкана и Србије 19. века, која је била производ „страственог и смелог национализма, те суштински романтичарске идеологије“.⁵⁸ Између многобројних аутора и радова изабрали смо баш овај цитат јер се позива на романтичну представу о историји и политици, а управо романтично виђење фронта преовладава и у овом избору доступних извора и књижевне литературе о Првом светском рату у Србији. Фронт је за савременике Великог рата, који се нису у том тренутку директно налазили у ратном окршају, представљао далеку и имагинарну представу људског херојства и часне смрти, насупрот романтичарског ниподаштавања живота у заробљеништву, као друштвено најнепожељније ратничке судбине у Србији. Писма из тог периода пружају посредне увиде о значају симбола фронта код обичног света, без обзира на то да ли су војници или цивили, уз наглашено позитивну перцепцију фронта која се може довести у везу са традиционалним вредностима патријархалног друштва Србије и снажним националним набојем који је у Србији постојао још од почетка балканских ратова.

Књижевност инспирисана ратом (као у случају Драгише Васића) такође потврђује претходно речено, уз напомену да литерарна обрада фронта као књижевног симбола после рата носи и снажан осећај дефетизма, присутног управо код аутора који су фронтове између 1914. и 1918. лично доживели. Мемоарска грађа, са друге стране, омогућава сагледавање додатних димензија који појам фронта може да носи у животу људи, као што је показано у примерима различитих перцепција вести „са фронта“ или „о фронту“, односно симболичног везивања наде у спасење (од ратних или окупационих тегоба) са позитивним вестима о стању на фронтима. При том појам фронта има наглашено идеализовану форму, уз магловиту представу о географском простору или актуелној светској политици, што је одговарало ширењу непроверених и сензационалистичких вести међу становништвом окупиране Србије.

57 | Лука Лазаревић, *н. д.*, 50.

58 | Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Београд, 1999, 200.

Perception of the Front by the Serbian Civil Population in the World War First 1914-1918

The Balkan Front kept a certain note of attractiveness and romantic illusion of heroic deeds which can be done in battles against enemy by the civilians in Serbia during the war. Since the occupation of Serbia in the autumn of 1915 that image was constantly revived in domestic daily newspapers, similarly to the newspapers' headlines and texts in other countries in the war. That positive image of the Front was not isolated example in the thoughts of people, but that was in the texts of daily newspapers as well, which had to report official position of the government anyway, and it is also shown in preserved Serbian war letters. While in most of the letters there are questions about the family and relatives and conditions in the country, from time to time some short reflections and thoughts of some individuals about destiny connected with the war time can be found. In rare cases letters contain images of war horrible scenes which characterized fronts of the First World War (as censure forbid direct correspondence about such topics), but on the other hand there were those who recollected the Front with melancholy. It can be concluded that in Serbia during the First World War a kind of social rule was still in, probably inherited from the liberation battles from the Ottoman rule, that almost every grown up man was considered to be a warrior and his participation in war was a duty. Transferring the case into 20th century, i.e. during the First World War, presence of the soldiers at Front meant certain recognition and valuing of his social status as a man in Serbia at the beginning of 20th century. Image and perception of the Front in the First World War among Serbian civilians, soldiers and prisoners of war correspond to traditional image of warrior culture in the Balkans and Serbia of the 19th century. For those who were not directly involved in the battles, the Front in the Great War presented a huge and imaginary picture of human heroism and honorable death opposite to the humble camp prison life which was the least popular war destiny in Serbia.

Bogdan TRIFUNOVIC

Les perceptions du front de la population civile de la Serbie durant la Première Guerre mondiale 1914–1918

Auprès de la partie non-combattante de la Serbie, le front dans les Balkans garda durant la période entière de guerre une certaine note d'attirance et d'illusion romantique sur les exploits héroïques qui peuvent être réalisés dans le combat contre l'ennemi. Cette image fut jusqu'à l'occupation de la Serbie sans cesse renouvelée dans la presse quotidienne du pays, fort semblable aux titres de journaux et aux textes des autres pays en guerre. Que l'image positive du front ne fut pas un exemple isolé dans la pensée des gens ou dans les textes des journaux quotidiens, qui de toute façon durent transmettre les opinions officielles du gouvernement, démontrent aussi les lettres de guerre conservées.

Alors que la majorité des lettres traite de la recherche d'informations sur les proches, la situation à la maison et dans le pays, parfois on peut trouver de courtes réflexions et pensées de certains individus sur leur destin, qui sont inévitablement liées aux engagements de guerre. Dans de rares cas à travers les lettres on fait ressortir les horreurs de guerre que les fronts de la Première Guerre mondiale apportèrent (car la censure interdit la correspondance directe concernant de tels thèmes), mais il y eut aussi ceux qui avec mélancolie se souvinrent du front. On peut conclure qu'en Serbie durant la Première Guerre mondiale fut valable une norme sociale déterminée, héritée du temps du combat pour la libération du gouvernement ottoman, lorsque presque tout homme capable fut considéré comme guerrier et dont la présence au combat fut obligatoire. Ajourné aux circonstances du 20^{ème} siècle, c'est-à-dire au temps de la Première Guerre mondiale, la présence des soldats au front signifia une certaine consécration et une valorisation de son rôle dans la société en harmonie avec le statut de l'homme en Serbie au début du 20^{ème} siècle. L'image et la perception du front durant la Première Guerre mondiale parmi la population civile serbe, les soldats et les prisonniers correspond à la représentation traditionnelle de la culture de guerre des Balkans et de la Serbie du 19^{ème} siècle. Le front représenta pour les contemporains de la Grande guerre, qui ne furent pas présents à cet instant directement à l'engagement de guerre, une représentation lointaine et imaginaire de l'héroïsme humain et de la mort honorable, par opposition au fait de vilipender de façon romantique l'existence en captivité comme fatalité de guerre la plus indésirable en Serbie.

Bogdan TRIFUNOVIC